

Corsano Dániel

1990-ben születtem Budapesten. 2012-ben szereztem meg BA diplomámat a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Jelenleg az ELTE Filozófia MA szakos hallgatója és az Eötvös Collegium Filozófia Műhelyének tagja vagyok, kutatási területem elsősorban a metafizika és a nyelvfilozófia. A kép – nyelv vagy játék? című dolgozatommal harmadik helyezést értem el a XXXI. OTDK Filozófia II. szekciójában.

Corsano Dániel

A kép – nyelv vagy játék?

Bevezetés

A nemlétező objektumok mibenléte az elmúlt bő száz év filozófiájának egyik központi kérdése, jóllehet maga a probléma a filozófiával egyidős. Néhány a klasszikus példák közül: „Zeusz”, „Pegazus”, „az aranyhegy”, „a fiatalság forrása”, „a Vulkán bolygó” stb. A nemlétezőkkel kapcsolatos nehézség a következőképpen foglalható össze: ha feltesszük, hogy a nemlétezőkről szóló állítások – mondjuk, hogy „Zeusz nem létezik” – értelmese, az előfeltételezi, hogy ezen kijelentéseknek van szubjektuma. Tehát valaminek mégiscsak léteznie kell, amiről azt állítjuk, hogy nem létezik.

A nemlétezőkről szóló állítások értelmezéséhez két fő irányból szokás közelíteni. Az egyik irány, melyet többek között Kant¹ és Quine² képvisel (a továbbiakban a kvantifikáció szigorú értelmezése), abból indul ki, hogy a logikai szubjektum fogalma előfeltételezi a létezést, így az nem lehet predikátum. A másik irányt választó filozófusok, mint például Meinong³ és Parsons⁴ (a továbbiakban a kvantifikáció megengedő értelmezése), azt a fajta létezést, amelyet a másik irány szerint a kvantorok fejeznek ki, predikátumként kezelik (és általában *E*-vel jelölik), amelyet egyes objektumokra igaz módon alkalmazhatunk.

A különböző kvantifikációértelmezések egyúttal különböző objektumfogalmakat is vonnak maguk után, mivel ahhoz, hogy azt állíthassuk, hogy „vannak nemlétező objektumok”, egyúttal amellett is el kell köteleződnünk, hogy attól, hogy valami „objektum”, nem lesz szükségképpen „létező” is. Ezzel szemben a kvantifikáció szigorú értelmezése olyan objektumfogalmat feltételez, amelyhez hozzátartozik a létezés. Az utóbbi álláspont többé-kevésbé összefoglalható Quine azon nézetével, hogy a kvantifikáció ontológiai elköteleződést von maga után,⁵ míg az előbbi Meinong azon nézetével, hogy egy dolog hogy-léte független lététől.⁶

Ebben a dolgozatban a nemlétezők ábrázolhatóságát fogom vizsgálni, tehát azt a kérdést, hogy ábrázolhat-e egy kép olyasvalamit, ami nem létezik. Ehhez egy gondolatki-

1 Kant *A tiszta ész kritikájában*, az ontológiai istenérvet cáfolva fejti ki a véleményét a nemlétezők problémájáról: „A lét nyilvánvalóan nem reális predikátum, azaz nem olyasvalaminek a fogalma, ami hozzáadódhatnék a dolog fogalmához, hanem csak egy dolog vagy bizonyos meghatározások állításának felel meg.” (Kant 2004, B627.)

2 Ld. Quine 1963, 1–19. o.

3 Ld. Meinong 1960, 76–117. o.

4 Ld. Parsons 2002, 156–159. o.

5 Quine 1963, 7. o.

6 Meinong 1971, 489. o.

sérletből szeretnék kiindulni, amelynek két főszereplője van: egy festő és egy mecénás. A festő műtermében vannak; a mecénás megbízásokat ad a festőnek, aki elkészíti a kívánt képeket. Mielőtt új képhez fogna, megkérdezi a mecénást, hogy kit ábrázoljon a kép, aki egy név megadásával válaszol. A festő sosem tudja, hogy kik azok az emberek, akiket a mecénás megnevez, mivel egész életét a műtermében tölti, ezért mindig rákérdez, hogy „és az mégis ki?”. Erre a mecénás egy rövid leírást ad, amiben egyaránt igyekszik kitérni a lefestendő személy külső és belső tulajdonságaira. A cél nyilvánvalóan nem az, hogy valószínű kép készüljön, ezért annyira nem is firtatják a hasonlóság kérdését.

Most képzeljük el, hogy az ötletadó először Churchillt szeretné lefestve látni, és el is mondja a hozzá tartozó leírást, amely olyasmiket tartalmaz, hogy „Nagy-Britannia miniszterelnöke volt a második világháború alatt”, „pocakos”, „szeret szivarozni” és így tovább. A festő ezután elkészíti a képet, melyen egy pocakos férfi látható a dolgozószobájában, elegáns ruhában, morcos tekintettel, szivarral a szájában. A legtöbb Churchill-kép így néz ki, de a példa kedvéért azt is elképzelhetnénk, hogy a festőnek valami teljesen mást sikerült lefestenie, amiben fel sem ismernénk Churchillt.

Ezután a festő megkérdezi, hogy kit ábrázoljon a következő kép, mire az ötletadó Odüsszeuszt javasolja, és róla is ad egy rövid leírást, amely olyasmiket tartalmaz, hogy „görög hajós, aki sokáig járta a tengereket”, „találékony és kíváncsi”, „erős harcos, volt egy íja, amit senki más nem tudott felajzani” stb. A példa szempontjából mindegy, hogy megemlíti-e Odüsszeusz fiktív voltát, mivel ez nem befolyásolná azt, hogy a festő milyen képet fest. Illetve elképzelhetnénk azt is, hogy a gondolatkísérlet szereplői nem tudják, hogy Odüsszeusz valós személy volt-e, sőt azt is, hogy az ötletadó olyasvalakit javasol, akinek létezése számunkra is bizonytalan, mint például Konfuciusz. De egyelőre maradjunk Odüsszeusznál.

Nelson Goodman *Languages of Art* című művében azt a nézetet képviseli, hogy egy kép nem ábrázolhat olyasvalamit, ami nem létezik. Szerinte a képi reprezentáció a denotáció egy fajtája, és a kép és tárgyának viszonya a predikátum és szubjektum viszonyával analóg.⁷ Azon russelli gondolat alapján, hogy a fiktív létezők nevei (Zeusz, Pegasus stb.) nem denotálnak semmit,⁸ arra a következtetésre jut, hogy azok a képek, amelyek fiktív objektumokat ábrázolnának – mint például Odüsszeusz –, valószínűleg nem ábrázolnak semmit.⁹ Egy névjellegű kifejezésről még viszonylag könnyű elhinni, hogy nem vonatkozik semmire, azonban egy képről, melyen felismerünk valamilyen – akár fiktív – entitást, már nehezebb azt gondolni, hogy nem ábrázolja azt, amit felismerni vélünk. Goodman ezzel a problémával a „kép-osztály”¹⁰ fogalmának bevezetésével szeretne leszámolni, amelynek értelmében egy ilyen kép például „egy

7 Goodman 1988, 5. o.

8 Russell 1996, 206. o.

9 Goodman 1988, 21. o.

10 Uo., 22. o.

unikornis-kép, mely nem ábrázol semmit”¹¹ (tehát az unikornis-képek osztályába tartozó kép), míg egy létező entitást ábrázoló kép, például egy „Churchill kép, mely Churchillt ábrázolja.” Tehát Goodman elemzése alapján azt kellene gondolnunk a gondolatkísérlet képeiről, hogy az egyik egy Churchill-kép, mely Churchillt ábrázolja, míg a másik egy Odüsszeusz-kép, mely nem ábrázol semmit.

A következőkben amellet fogok érvelni, hogy abból, hogy egy kép egy elemére igaz az az állítás, hogy „ilyen nem létezik a valóságban”, nem következik az, hogy a kép nem ábrázol semmit; tehát egy kép denotációjából (vagy annak hiányából) nem következtethetünk arra, hogy mit ábrázol. Ehhez egy alternatív, az ábrázolást nem relációs, hanem intrinzikus tulajdonságként kezelő képelméletet fogok bemutatni, azon kategoriális elkülönítések szempontjaival együtt, melyeket ez implikál. Ezen képelmélet keretei között úgy tehetjük azt az intuitíve igaz állítást, hogy „ez a kép Odüsszeuszt ábrázolja”, hogy nem kell elvetnünk a kvantifikáció szigorú értelmezését, vagy amellet elköteleződnünk, hogy Odüsszeusz valóban létezett.

Kép és logikai kép

A kép fogalmának meghatározásához Wittgenstein a *Tractatus*ban meghatározott kép,¹² illetve logikai kép¹³ fogalmaiból indulok ki¹⁴ (képen nem csak rajzokat és festményeket érthetünk,¹⁵ hanem akár szobrokat, térképeket, kottákat, gramofon felvételeket stb.¹⁶). A kép a valóság modellje,¹⁷ amennyiben a kép elemei a tárgyakat képviselik a képen,¹⁸ és az, hogy a kép elemei meghatározott módon viszonyulnak egymáshoz, jeleníti meg azt, ahogy az ábrázolt dolgok egymáshoz viszonyulnak.¹⁹ A leképezési viszony a képelemek és a dolgok egymáshoz rendeléseiből áll.²⁰ Minden kép rendelkezik logikai formával;²¹ ez az, ami közös a képben, és abban, amit leképez.²²

11 Uo.

12 Wittgenstein 2004, 2.1.

13 Uo., 2.181.

14 Wittgenstein célja a *Tractatus*ban ezen általános képelmélet kifejtésével az, hogy utána a proposíciókra és gondolatokra alkalmazza. Ez a jelentés képelmélete, amely szerint a gondolatok logikai képek (Wittgenstein 2004, 3.), és a proposíciók, mint ezek érzékelhető kifejeződései (Uo., 3.1), képek. Ebben a dolgozatban csak a képeket, és nem a proposíciókat vagy gondolatokat vizsgálom, és Wittgenstein általános képelméletére a jelentés képelméletétől teljesen függetlenül támaszkodom. (Lásd Kenny 2006, 44–57. o.)

15 Uo., 2.182.

16 Kenny 2006, 44. o.

17 Wittgenstein 2004, 2.12.

18 Uo., 2.131.

19 Uo., 2.15.

20 Uo., 2.1514.

21 Uo., 2.182.

22 Uo., 2.2.

Ha egy kép elemeinek szerkezete ebben az értelemben megfelel a valóságénak, akkor a valóság helyes képének nevezhetjük.²³

Fontos, hogy a kép ezen értelmezése szerint az, hogy egy kép mit ábrázol, független attól, hogy megalkotója mit akart ábrázolni vele.²⁴ Csak az számít, hogy a kép elemei és azok összefüggései mely helyzet elemeivel és összefüggéseivel azonosíthatóak. Gondoljunk egy marék vegyes fekete és fehér színű babra, amelyeket valaki véletlenül szétosztott egy asztalon. Elképzelhető, hogy a babszemek egymáshoz viszonyított elhelyezkedése megfelel annak, ahogy a második világháború egy napján egy bizonyos frontvonalon egymáshoz képest elhelyezkedtek a harcoló felek csapatai, és így ennek a helyzetnek a helyes képét adják. Ahhoz, hogy a kép helyesen ábrázoljon egy helyzetet, mindössze arra van szükség, hogy a kép elemei olyan arányban álljanak valamilyen összefüggésben egymással, amilyen arányban az ábrázolt helyzet elemei állnak valamilyen összefüggésben egymással.

Attól viszont nem függ a leképezési viszony ebben az értelmezésben, hogy a kép szándékosan készült-e, és ha igen, akkor milyen szándékkal. Ha a babszemek fölé odaírom – akár véletlenül borultak ki a babszemek, akár szándékosan akart valaki képet készíteni belőlük –, hogy „A harcoló felek csapatainak elhelyezkedése Tobruk ostromának első napjának reggelén”, de a babszemek elhelyezkedése valójában az arnhemi csata első napjának reggelén modellezi helyesen a csapatok elhelyezkedését, akkor a felíratot is a kép részének tekintve az már nem lesz helyes. Azonban ha sem a felíratot, sem a kép készítésének szándékát nem tekintjük a kép részének, akkor az – pusztán a babszemek elhelyezkedése alapján – változatlanul helyes képe lehet az arnhemi csata első reggelének; még akkor is, ha valaki szándékosan akarta úgy elrendezni babszemeket, hogy azok Tobruk ostromának első reggelét modellezzék. Egy ilyen helyzetben joggal mondhatnánk, hogy „ez a bab-kép a tobruki csatáról nem hasonlít a tobruki csatára, viszont az arnhemi csatára igen”.

Vizsgáljuk meg, hogy pontosan mit ábrázol ez az elképzelt bab-kép. Vajon egy babszem egy konkrét alakulatot ábrázolna? Egy konkrét csata bab-képét elemezve úgy tűnhet, hogy igen, hiszen egy babszem a többihez viszonyított helyzete alapján csak egy alakulatnak feleltethető meg; azt denotálja, amelyik a valóságban az adott helyen volt. De vajon nem lenne-e akkor is változatlanul helyes ugyanez a kép, ha két alakulat helyet cserélt volna? Vagy akkor már az adott babszem a másik alakulatot ábrázolná? És ha az alakulatok nem katonákból, hanem macskákból álltak volna, vagy máshogy álltak volna össze ugyanazokból a katonákból? Ezekben az esetekben sem a kép nem változik, sem a leképezési viszony, hiszen a kép pontosan ugyanannyit mutat a leképezettből, és azt változatlanul helyesen mutatja.

23 „A kép azért képezi le a valóságot, hogy összefüggések fennállásának és fenn nem állásának egy lehetőségét ábrázolja.” (2.201) és „A kép vagy egyezik a valósággal, vagy nem; helyes vagy helytelen, igaz vagy hamis.” (2.21.)

24 „A kép minden olyan valóságot leképezhet, amelynek a formájával rendelkezik.” (2.171.)

Ha az ábrázolást Goodman nyomán a denotáció egy fajtájaként kezeljük – azaz olyan relációként, amely egy tárgyat és egy képet köt össze –, akkor a kép minden tulajdonságával együtt ábrázolja azt, amit ábrázol. Tehát például a bab-kép esetében egy babszem azt is ábrázolja, hogy a hozzá tartozó alakulatban hány bal és jobbkezes katona van, pedig nem találhatunk olyan különbséget a babszemek között, amely valamilyen módon a bal és jobbkezes katonák arányának különbségét mutatná. Ebben az értelmezésben mást jelent az ábrázolás szó amikor azt állítjuk, hogy „a festő ezt és ezt ábrázolja a képen”, és amikor azt, hogy „a kép ezt és ezt ábrázolja”. Ha a képek objektumokat ábrázolnak, akkor minden tulajdonságukkal együtt ábrázolják őket, azokat is beleértve, amelyeket nem láthatunk a képen. Tehát az egyes babszemekkel joggal állíthatjuk, hogy olyan alakulatokat ábrázolnak (ábrázolás mint a kép tulajdonsága), melyek ilyen és ilyen arányban állnak bal- és jobbkezes katonákból. A bab-kép készítője azonban csak azt ábrázolhatja (ábrázolás mint cselekvés) egy babszem segítségével, hogy az adott alakulat melyik oldalhoz tartozik, illetve hogy mi a többihez viszonyított térbeli helyzete. Illetve a gondolatkísérletünk esetében elképzelhetjük, hogy a festő lobogó vörös hajjal festette meg Churchillt, mert a frizurájára nem tért ki a leírás, amit kapott. Erről a képről Goodman elmélete alapján azt kellene állítanunk, hogy egy kopasz embert ábrázol, mivel az igazi Churchill kopasz volt. Véleményem szerint ezek a példák megmutatják, hogy az ábrázolás relációs értelmezése távol áll attól, ahogyan a szót a hétköznapi nyelvben használjuk.

Azonban ha Wittgenstein képelméletéből kiindulva értelmezzük az ábrázolást, a szó két (cselekvést és tulajdonságot leíró) használati módja megőrzi azt az oksági viszonyt, amely az általuk leírt helyzetek között fennáll. Ezen értelmezés szerint a bab-kép nem tárgyakat ábrázol – ahogy például a „Nicola Tesla” névről elgondolhatjuk, hogy egy konkrét személyre vonatkozik –, hanem egy helyzetet; pusztán az alakulatok között lévő távolságok arányait, függetlenül attól, hogy harcolnak-e, hogy emberekből vagy macskákból állnak-e, és így tovább. Ahhoz, hogy a kép leképezzen egy helyzetet, csak annak kell igaznak lennie a helyzetre, amit a kép leképez belőle. Más szavakkal: a kép csak annyit mond arról, amit ábrázol, amennyit ábrázol belőle.

Kép és valóság

Ha a képi ábrázolást a *Tractatus* képelméletéből kiindulva akarjuk értelmezni, és nem a denotáció egy fajtájaként – ahogy Goodman tette –, akkor érdemes újra megvizsgálni a kép és a valóság viszonyát. Ha egy kép denotál valamit, akkor relációban áll valamilyen valós tárggyal; állítható az adott képről, hogy „létezik ilyen a valóságban”. Ez az állítás kvantorok segítségével formalizálható, és ontológiai elköteleződéssel jár. Elemzéséhez abból fogok kiindulni, ahogyan Hintikka értelmezte a kvantifikációt „Language

Games for Quantifiers” című cikkében, a kései Wittgenstein azon tételének fényében,²⁵ hogy „[a]z esetek *nagy* részében – ha nem is *minden* esetben –, amikor a „jelentés” szót használjuk, a szót így magyarázhatjuk: egy szó jelentése – használata a nyelvben”.²⁶ A kvantorokat nem csak annak alapján igyekezett értelmezni, hogy milyen szerepük lehet formális logikai állításokban, hanem hogy a hétköznapi nyelvben milyen nyelvjátékok elemeinek szerepe hasonlít erre.²⁷ A nyelvjáték klasszikus példája a *Filozófiai vizsgálódások* elején bemutatott úgynevezett „építő-nyelv”:

A építményt emel építőkövekből; ehhez kockák, oszlopok, lapok és gerendák állnak rendelkezésére. *B*-nek adogatnia kell az építőköveket *A*-nak, éspedig abban a sorrendben, ahogy annak szüksége van rájuk. E célra egy olyan nyelvet használnak, amely a „kocka”, „oszlop”, „lap”, „gerenda”, szavakból áll. *A* kiáltja a szavakat, – *B* odaviszi azt a követ, amelyről megtanulta, hogy erre a felszólításra odavigye.²⁸

Wittgenstein egyaránt nyelvjátéknak nevezi az ilyen primitív nyelveket, és azokat a folyamatokat, melyek során megnevezünk dolgokat vagy megtanulunk szavakat egy nyelv létrehozása vagy elsajátítása céljából, illetve az egész nyelvet és a vele összefonódó tevékenységeket is.²⁹ Egy nyelv szabályai egy játék szabályaihoz hasonlóak, és a beszéd ahhoz hasonló, amikor egy játékot játszunk; a beszéd a nyelvjáték szabályrendszerének rendelődik alá, mint a játékban a cselekvés a játék szabályainak.

Ahogy egy játék szabályai szerepeket rendelnek különféle cselekvésekhez, úgy rendelkeznek a nyelv szabályai szerepeket hangsorokhoz, mint például az építő-nyelv a „kocka”, „oszlop”, „lap”, „gerenda” szavakhoz. A játékot csak addig játszunk, amíg a szabályok szerint cselekszünk, és a játékban csak annak van szerepe, amire vonatkoznak a szabályai. Ha az építő valamilyen más szót mondana az előbbieken kívül, ahhoz az adott nyelvjátékban nem társulna semmiféle szerep. Olyan lenne, mint beszélgetés közben egy (jelentőség nélküli) pislogás, vagy mint amikor egy focista hátrasimítja a haját: a játékot nem befolyásoló cselekvés. Emellett ha az építő-nyelvben történetesen az „oszlop” szó szolgálna annak a tárgynak a jelölésére, amit mi kockának hívunk, és a „kocka” annak jelölésére, amit mi oszlopnak, a felcserélt hangalakok nem változtatnák meg a hozzájuk rendelt szerepeket; az építő-nyelv változatlanul működőképes volna. Nem válna inkonzisztenssé önmagával, csak a mi nyelvünk kockákra és oszlopokra vonatkozó szabályaival.

A nyelvjátékok és a „jelentés mint használat” koncepciói igen szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Wittgenstein szerint a szavak jelentése a használatukban mutat

25 Hintikka 2002, 183. o. (A Hintikka cikkből származó idézetek fordításai tőlem származnak.)

26 Wittgenstein 1998, 43. (A *Filozófiai vizsgálódásokra* mindig a paragrafus megadásával hivatkozom.)

27 Hintikka 2002, 184. o.

28 Wittgenstein 1998, 2.

29 Wittgenstein 1998, 7.

ható meg,³⁰ amit az őket tartalmazó nyelvjátékok szabályai írnak elő. Ezen elv alapján Hintikka a kvantorokat a „keresés–találás” nyelvjátékához hasonlítja.³¹ Az egzisztenciális kvantort a „találhatunk (...)” kifejezéssel, míg az univerzális kvantort az egzisztenciális kvantor és a predikátum negálásával írja le; abban a formában, hogy „nem találhatunk olyan (...), amely nem (...)”.³² Magyarul talán egy kicsit erőltetettnek hangozhat ez a megfeleltetés, de több nyelvben (például a svédben) a „található” szó fejezi ki az egzisztenciát a „van” helyett, és a matematikában is használatos ilyen formában.³³

Vannak olyan állítások, amelyek elsőre nem hangzanak jól a találás szóval jelölve, de a lényeg éppen az, hogy alapvetően nem a használt szó számít, hanem a nyelvjáték szabályai és a szó abban betöltött szerepe. A keresés–találás, vagy „valamiről való tudomásszerzés”³⁴ nyelvjátékának több változata van, melyek elsősorban abban különböznek attól, ha a „van” vagy „létezik” szó egy változatát használjuk, hogy explicit megjelenik bennük egy kettősség, amely Hintikka szerint a kvantifikációnak is lényegi tulajdonsága. Ahhoz ugyanis, hogy találjunk, először keresnünk kell, ahogy a látáshoz először néznünk, és a két párt ugyanaz a kapcsolat köti össze.³⁵ A nézés tulajdonképpen vizuális keresés, mivel amikor nézünk, valójában a látóterünkben keresünk valamit.³⁶ Furcsán hangozhat a „vannak transzurán elemek” állítás „találhatunk transzurán elemeket” átírata, de csupán azért, mert megszoktuk, hogy a keresés–találáshoz valamilyen műszerek nélküli, hétköznapi cselekvést társítsunk, mint mondjuk amikor az ember a szemüvegét keresi. Azonban a transzurán elemeknél is ugyanaz a keresés–találás nyelvjáték működik, és ez láthatóvá is válik, ha specifikáljuk a keresés módját és azt mondjuk, hogy „találhatunk transzurán elemeket ilyen és ilyen módon”.³⁷

A közvetlen megfigyelés egy triviális módja a keresésnek; míg ha bonyolult kísérletek és műszerek segítségével fedezünk fel valamit, az a találás egy speciális és komplikált módjának tekinthető. A kvantorok „jelentése” Hintikka szerint az, ahogy a keresés ezen nyelvjátékát használjuk, és egy kvantort tartalmazó kifejezés összehasonlítható egy keresés eredményéről tett előrejelzéssel.³⁸ Ebben a kibővített értelemben mondhatjuk azt, hogy minden tudásunk a külső objektumok létezéséről a keresés–találás valamilyen formájának az eredménye.³⁹

30 Wittgenstein 1998, 10.

31 Hintikka 2002, 185. o.

32 Az eredetiben: „one can find black swans” és „no swans can be found which are not white.”

33 Hintikka 2002, 185. o.

34 Az eredetiben: „coming to know of the existence of individuals”.

35 Az érzékelés ezen kettősségét Ryle elemezte, erre épít Hintikka. (Ryle 1999, 274. o.)

36 Hintikka 2002, 186. o.

37 Uo.

38 Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár Hintikka a kvantorokat nem „létezőként”, hanem „találásként” értelmezi, ez a leírás a keresés–találás nyelvjátékának szabályai alapján mégis a kvantorok szigorú értelmezései közé tartozik, hiszen ontológiai elköteleződéssel jár.

39 Uo.

Hintikka célja ezután az, hogy a keresés–találás játékelméleti elemzésével kimutassa, hogy a játék lépései azonosak a kvantifikációt tartalmazó állítások igazolásának lépéseivel;⁴⁰ azonban ezen dolgozat témájának szempontjából sokkal fontosabbak a keresés–találás nyelvjátékának előfeltételeiről szóló meglátásai. Ugyanis ahhoz, hogy legyen értelme keresésről és találásról beszélnünk, egyrészt legalább részlegesen ki kell jelölnünk a keresés területét, másrészt pedig valahogy meg kell tudnunk állapítani, hogy megtaláltuk, amit kerestünk.⁴¹ Azaz tudnunk kell, hogy hol keresünk, és hogy mit keresünk. Például a „vannak fekete hattyúk” állítás esetén az előbbi a hattyúk osztálya, az utóbbi pedig a feketeség, aminek tekintetében az osztály elemeit vizsgáljuk.

Úgy gondolom, hogy az, amit keresünk a keresés–találás nyelvjátékában, tekinthető egy logikai képnek, míg az, amit megtalálunk, egy képnek, amely megfelel a keresés alapjául szolgáló logikai képnek. A két fogalom párt ugyanaz a megfelelési viszony köti össze; ugyanaz az egymáshoz viszonyított szerepük. Tehát a keresés–találás nyelvjátékának elemei ugyanazon elv alapján értelmezhetőek Wittgenstein képelméletének kép és logikai kép fogalmai segítségével, amely alapján Hintikka értelmezi a kvantifikált kijelentéseket a keresés–találás nyelvjátékának segítségével. Így átfogalmazva a keresés–találás nyelvjátékában egy olyan képet keresünk, amely megfelel a logikai képnek, amellyel rendelkezünk. A „vannak fekete hattyúk” állítás esetén például a logikai kép az, hogy valamire igaz, hogy hattyú és fekete, a kép pedig egy konkrét kép egy ilyen helyzetről.

Újra fel szeretném hívni a figyelmet arra a fontos tényre, amelyet az elképzelt babképpel kapcsolatban már említettem: a keresés–találás nyelvjátékában csak annyit tudhatunk a keresett tárgyról, hogy megfelel-e annak a logikai képnek, amelyet egy tulajdonsággal azonosítunk; azt viszont nem, hogy az adott logikai képnek való megfelelés azonos-e a tulajdonsággal. Ezt példázta a bab-kép esetében, hogy a babszemek változatlanul alakulatoknak felelnek meg, ha az alakulatok helyet cserélnek, vagy macskákból állnak. A keresés esetében az szolgálhatna hasonló példaként, ha azelőtt, hogy kiderült volna, hogy léteznek fekete hattyúk, valaki elment volna Ausztráliába (a fekete hattyúk hazájába), azt kideríteni, hogy élnek-e ott hattyúk. Elhatározhatta volna, hogy a madarak között fog olyanokat keresni, amelyek fehérek, a vízen siklanak, és egy bizonyos szárnyfeszítávolsággal rendelkeznek, hiszen úgy gondolta, hogy ennek a logikai képnek megfelelni annyi, mint rendelkezni a hattyúság tulajdonságával. Ebben az esetben ha nem is talált volna ilyen madarakat, fekete hattyúk akkor is léteztek volna. Nem a keresés lett volna hibás, hanem a logikai kép és a tulajdonság megfeleltetése. Azt a tételt, hogy a kép annyit mond arról, amit ábrázol, amennyit ábrázol belőle, úgy ültethetjük át a keresés–találás nyelvjátékába, hogy „amit megtalálunk, arról annyit tudhatunk, hogy megfelel azon szempontoknak, amelyek alapján kerestünk”. Ha ezután azt állít-

40 Hintikka 2002, 188. o.

41 Uo.

juk, hogy ezen feltételeknek megfelelni annyi, mint x-nek lenni, annak igazságát nem szavatolja a helyesen végzett keresés.

Azt hiszem, hogy a legfontosabb következtetés, amelyet levonhatunk a logikai kép és az „amit keresünk” megfeleltetéséből a nemlétezők képi ábrázolásának problémájával kapcsolatban az, hogy ahhoz, hogy valamit „keressünk”, azaz állítsunk valamit, aminek formalizálásához kvantorokra lenne szükségünk – akár csak azt, hogy valami létezik –, először egy logikai képpel kell rendelkezünk arról az esetről, amikor az adott állítás igaz. Fontos, hogy ez nem ugyanaz, mint a dolgozat elején említett érv a nemlétező objektumok létezése mellett, vagyis hogy ahhoz, hogy azt állíthassuk, hogy Zeusz nem létezik, léteznie kell valaminek, amiről ezt állítjuk. Ez az érv valamilyen objektumot feltételez, amelyről állítjuk a $\neg E!$ predikátumot, míg a logikai kép nem objektum, hanem a dolgok valamilyen állása. Az objektumokat megnevezhetjük egy névvel, határozott leírással vagy rámutatással, míg logikai képekről csak mint (többnyire mesterkélt hangzó) tulajdonságokról beszélhetünk, mint például „zeuszság”, „hattyúság” vagy „az elemek ilyen elrendezettsége” a bab-kép esetén.

Ábrázolás és denotáció

Most térjünk vissza kiindulóponthoz. Vizsgáljuk meg a dolgozat elején felvázolt gondolat kísérletet a kép–logikai kép fogalompár segítségével. A mecénás és a festő együttműködésének eredménye két festmény, melyek közül az egyikről Goodman alapján azt kellene állítanunk, hogy egy Churchill-kép, mely Churchillt ábrázolja, míg a másíkról azt, hogy egy Odüsszeusz-kép, mely nem ábrázol semmit. Goodman értelmezésében az ábrázolás, mint a denotáció egy esete, relációs tulajdonság, mely egy kép és egy tárgy között áll fenn. Goodman elemzése szerint a Churchill- és Odüsszeusz-képek abban különböznek egymástól, hogy az egyik egy valós személyt ábrázol, míg a másik nem ábrázol semmit; mivel Odüsszeusz nem valós személy, tehát a kép nem állhat a denotáció relációjában vele.

Nem szándékom vitatni, hogy képek denotálhatnak, és hogy ez relációs tulajdonság, azonban úgy gondolom, hogy ahhoz, ahogyan az ábrázolás szót használni szokás, közelebb áll az, ha nem a denotáció egy esetének, hanem az okának tekintjük. Valahogy úgy, ahogy az, hogy egy rajzolt nyíl mutat valamire vagy nem mutat semmire (azaz denotál vagy sem), annak a következménye, hogy a nyíl milyen formájú (illetve hogy egyáltalán nyíl formájú), azaz melyik oldalán van a hegye.

Vizsgáljuk meg a gondolat kísérlet képeinek keletkezését lépésről lépésre. A festő először megkérdezte, hogy kit fessen le. Az erre adott válasz felfogható úgy, mint a kép címe; mint a bab-kép esetében a felette elhelyezett felirat. Ezután kapott egy rövid

leírást, mondhatni egy nyelvi formájú logikai képet, amely alapján megfestette a képet. A kiindulópont a keresés–találás nyelvjátékához hasonlóan itt is egy leírás vagy logikai kép, azonban ami ezután történik, mondhatni épp ellentétes. A festő nem egy valóságos helyzetet keres, amelyre igaz a leírás, hanem egy képen ábrázolja, hogy miképp nézne ki egy ilyen helyzet; tehát kifejezetten ignorálja, hogy létezik-e, vagy valaha létezett-e ilyen helyzet a valóságban. És vajon ebből a szempontból nem ugyanezt csinálja-e minden festő és szobrász, aki nem olyasmit ábrázol, amit lát? Hiszen csak különféle leírások alapján dolgozhatnak, hacsak nem olyasvalamit igyekeznek lefesteni, amit látnak, azaz amivel kép és nem logikai kép formájában találkozhatnak. Az, hogy Churchill vagy Odüsszeusz léteztek-e a valóságban vagy sem, semmiféle hatással nincs a gondolatkísérletben szereplő képekre, mivel ha valamelyikük létezett is, akkor is csak mint valamiféle leírás lehet a kép tárgya, hiszen a festő egyikükkel sem találkozott. A gondolatkísérletben szereplő képek elsősorban nem tárgyakat, hanem leírásokat – logikai képeket – ábrázolnak. Ezek pedig okságilag megelőzik azt, hogy létezik-e valami, ami megfelel nekik, hiszen a kvantifikált kijelentések, amelyek valami létezését állítják, logikai képeken alapulnak, tehát előfeltételezik őket. Goodman szerint az, hogy egy kép ábrázol-e valamit, annak függvénye, hogy denotál-e, azonban ehhez a kritériumhoz csak akkor juthatunk el, ha a képek már elkészültek: meg kell néznük, hogy mit ábrázolt rajtuk készítőjük, és hogy a világban találhatunk-e ilyet.

Ettől függetlenül feltehetjük azt a kérdést egy képről, hogy „létezik-e ilyen a valóságban?”, azaz denotál-e valamit, azonban erre válaszolva egy kvantifikált kijelentést teszünk, melynek alapja egy leírás, nem egy kép. Ez a leírás alapulhat a képen, vagy egy olyan különleges esetben, mint a bemutatott gondolatkísérlet, lehet a kép alapjául szolgáló eredeti leírás, de mindig el fogja választani tőle egy lépés. Az a leírás, amin a kvantifikált kijelentés alapul, soha nem lehet azonos a képpel, mivel bármilyen leíráshoz végtelen számú (de legalábbis meglehetősen sok) különböző kép társítható. Tehát abból az állításból, hogy „ilyen nincs a valóságban”, nem következhet az, hogy „a kép nem ábrázol semmit”, mivel az első állítás egy leírásra vonatkozik, a második pedig egy képre. Épp ellenkezőleg: egy kép elsősorban ábrázol, és annak függvényében denotál vagy sem, hogy létezik-e olyasvalami, amit ábrázol.

Azonban nem minden kép készül leírások alapján, mint a gondolatkísérletben szereplőek. Előfordul, hogy egy kép készítője nem leírás, hanem látvány alapján dolgozik, azaz nem logikai kép, hanem kép alapján. Bár a reprezentáció szót sokan (köztük Goodman is) általánosságban a képi ábrázolás megnevezésére használják, amennyiben viszont etimológiájához hűen akarjuk használni, azokban az esetekben melyeket a gondolatkísérlet példáz, nem beszélhetünk reprezentációról. Ezen képek esetében ugyanis valójában prezentáció történik, azaz *prae-sentatio*, valami nem érzékinek az *érzékek elé helyezése*; míg a reprezentáció szót azokra az esetekre kell fenntartanunk, amikor tény-

legesen *re-prae-sentatio* történik, azaz valami *érzékeinek újra az érzék elé helyezése*. Az első esetben egy logikai kép alapján hozunk létre egy képet, míg a második esetben egy kép alapján egy másik képet.⁴²

A reprezentációk esetében a „van-e ilyen a valóságban?” kérdést kezelhetjük ugyanúgy, mintha prezentációról lenne szó, azaz tekinthetjük a kép alapján alkotott logikai képet egy kvantifikált kijelentés alapjának, de eljárhatunk más módon is: érthetjük a kérdést úgy is, hogy valóságos volt-e a kép alapjául szolgáló kép. Ebben az esetben a kép valóságossága jelentheti például azt, hogy a festő látószervéből származik, tehát például nem hallucináció eredménye. Azonban az, hogy az eredeti kép hallucináció eredménye, nem zárja ki, hogy az előző módszerrel (a kép alapján alkotott logikai képre alapozva) mégis találjunk megfelelő valóságos helyzetet, aminek eredményeképpen el kellene döntenünk, hogy melyik valóságosság-interpretációt fogadjuk el erősebbnek. Ha viszont azt találjuk, hogy a kép ténylegesen a festő látószervéből származott és nem pusztán az elméjében jött létre, és ennek alapján valóságosnak fogadjuk el, kétségtelenül valóságosnak kell lennie például egy olyan képnek is, amely egy monitorra, egy másik festményre, vagy egy szoborra nézve látható. Ez viszont azt vonja maga után, hogy nem mondhatjuk, hogy azért nem reprezentálhatunk valamit, mert nincs olyan a valóságban. Ha a lehető legpontosabb képet festjük valamiről, akkor annak érzékszervi tulajdonságait a lehető legpontosabban ábrázoljuk. Tehát ha a lehető legpontosabban lefestünk egy szobrot, amely az emberi érzékelés határain belül minden érzékszervi tulajdonságát leképezi egy fiktív entitásnak, mondjuk Pegazusnak, akkor per definitionem a lehető legpontosabb képi reprezentációt készíttük el Pegazusról. A létezés vagy valóságosság nem érzékszervi tulajdonságok (a kvantifikáció szigorú értelmezői szerint nem is tulajdonságok), és ezért nincsenek azok között a dolgok között, amelyeket egy festmény ábrázolhat.

Amellett, hogy az ábrázoláson belül elkülönítünk prezentációt és reprezentációt, a prezentációkat további két csoportra oszthatjuk. Ugyanis annak a helyzetnek a fennállása, hogy egy képi elem megfelel egy valóságos dolognak, pusztán annyi is lehet (gondoljunk a bab-képre), hogy az adott elemet a képben betöltött szerepe – azaz a többi

42 A reprezentáció és prezentáció kifejezések gyakran használatosak az ismeretelméletben, azonban attól eltérő jelentéssel, ahogy ebben a dolgozatban, a képekkel kapcsolatban előfordulnak. Ismeretelméleti kontextusban például olyasmiket mondhatunk, hogy egy gondolat reprezentál valamilyen tárgyat – ami lehet például egy festmény is –, azonban a szó általam használt értelmében egy festmény csak egy képet reprezentálhat, magát a tárgyat nem; ha a szóban forgó kép valamilyen konkrét tárgy képe, akkor emellett a denotáció relációjában is állnak. A prezentáció–reprezentáció fogalompár igen fontos terminológia az ismeretelméletben, azonban ez a használatuk mindenképpen metaforikus, hiszen gondolatok aligha helyezhetnek bármit is az érzékek elé. Fontosnak tartom ezt megkülönböztetni attól, ahogy ebben a dolgozatban használok ezeket a kifejezéseket, a szó szerinti, etimologikus jelentésükhöz igyekezve igazodni, mivel úgy gondolom, hogy ez egy olyan különbségre mutat rá az ábrázolás két típusa között, amely fontos tanulságokkal szolgál a képek logikai struktúrájának vizsgálatához.

képelemhez fűző viszonya – alapján megfeleltetjük egy dolognak. Emellett azonban van egy másik eset is, amikor a dolgok valamilyen állásának ábrázolása nem pusztán megfeleltetéssel történik. Ilyenkor nem csak oszthatatlan elemként ábrázolunk valamit, mint a babok az alakulatokat a bab-kép esetében, hanem tovább bontva részelemeinek logikai képévé. Gondoljunk a sakkbábukra, amelyek szintén katonai alakulatokat jelölnek, ám a babszemeknél egy szinttel részletesebben, mivel több típust is megkülönböztetnek, és például a vezér „vezérségét” is ábrázolják valamilyen egyszerű módon. Ennek alapján a prezentáción belül megkülönböztethetjük azt, amikor egy képi elem a kép egészéhez viszonyított szerepe által (kívülről) ábrázol valamit, illetve amikor a részeinek viszonya által (belülről).

Emellett megkülönböztethetünk a prezentációk alapjául szolgáló logikai képek között elgondolhatókat és elgondolhatatlanokat, mint például a kerek négyzet. Ugyanis amit nem tudunk elgondolni, azt nem tudjuk ábrázolni, avagy Wittgenstein szavaival: „»Egy összefüggés elgondolható« – ez azt jelenti, hogy képet alkotunk róla.”⁴³ Ez az ábrázolhatatlanság azonban csak a belső ábrázolásra vonatkozik, ugyanis ami ábrázolhatatlan, az nem valamiféle objektum, hanem egy összefüggés. A „kerek négyzet” elgondolhatatlansága vagy belső ábrázolhatatlansága abban rejlik, hogy nem ábrázolhatóak azonos tárgyon a kerekesség és a négyzetség tulajdonságai, mivel azok inkompatibilisek egymással. De ez nem jelenti azt, hogy kívülről, egy kép egy elemeként ne ábrázolhatnánk. Képzeljünk el például egy képet, melynek címe „A kerek négyzet”, és két halmazból áll, melyek metszik egymást és a „Kerek dolgok”, illetve „Négyzetek” neveket viselik. A két halmaz metszetében elhelyezhetünk egy pontot, majd rajzolhatunk egy felé mutató nyilat, aminek a másik végére odaírhatjuk, hogy „A kerek négyzet”.

Ha a képek azon tulajdonságát, hogy ábrázolnak valamit intrinzikus tulajdonságnak tekintjük, azzal megőrizzük az oksági kapcsolatot a szó másik, a képet létrehozó cselekvést jelölő értelmével. Ennek eredményeképp állíthatjuk, hogy „ha egy festő x-et ábrázolja egy képen, akkor az így keletkezett kép x-et ábrázolja”; x-szel egy képet (látványt) vagy leírást jelölve. Ez az ábrázolásfogalom elkülönül a denotációtól, így lehetővé téve a leképezési viszony mélyebb struktúrájának vizsgálatát, mely a két fogalmat Goodman elképzelése nyomán összevonva láthatatlan marad. Ez az újabb dimenzió lehetővé teszi a prezentáció–reprezentáció, illetve a külső és belső prezentáció fogalompár elkülönítését, melyek közül az utóbbi pontos definícióval szolgál arról is, hogy mit jelent és miben nyilvánul meg az, ha valami ábrázolhatatlan vagy elgondolhatatlan.

43 Wittgenstein 2004, 3.001

Metafizikai következmények

Mindez felveti a kérdést, hogy a leképezés folyamatának általam bemutatott leírása mennyire kompatibilis a fiktív avagy nemlétező objektumok ontológiai státuszáról alkotott szigorúbb elméletekkel. A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy az ebben a dolgozatban leírtak elfogadása mellett tartható a kvantifikáció szigorú értelmezése. Az eddig leírtak alapján ugyan nyugodtan tehetjük azt az intuitíve igaznak tűnő állítást, hogy „ez a kép Odüsszeuszt ábrázolja”, a kvantifikáció szigorú értelmezésének szigora az olyan állítások ellen irányul, mint a „Pegazus egy szárnyas ló” vagy „Odüsszeuszt Ithaka partjainál tették partra”. A fiktív objektumokról szóló állítások létjogosultsága más lapra tartozik, mint a képekről szóló állításoké, mivel a képek valóságosak. Még akkor is, ha megengedő kvantorértelmezést vallunk, élnünk kell valamilyen megkülönböztetéssel a fiktív és valós dolgokról szóló állítások között (erre szolgál az *E!* predikátum). Ennek a megkülönböztetésnek a bevezetése nélkül, ha például valaki lefestene egy autót, amelynek a sebességmérője azt mutatja, hogy átlépte a fénysebességet, igaz lehetne az az állítás, hogy „lehet gyorsabban haladni a fénysebességnél”. Ennek a megkülönböztetésnek a legerősebb formája a kvantorok szigorú értelmezése, mely egyáltalán nem engedélyez fiktív dolgokról szóló állításokat.

Mivel a prezentáció egy logikai képet, a reprezentáció pedig egy képet prezentál, a kvantorok szigorú értelmezése mellett sincsen semmi baj azzal, ha valaki azt mondja, hogy „ez a kép Odüsszeuszt ábrázolja”. Sőt, ha feltételezzük, hogy a könyvek ebből a szempontból hasonlítanak a képekhez, azt is állíthatjuk, hogy „ez a könyv Odüsszeuszról szól”. Ilyen alapon még akkor sem kerülünk bajba, ha azt állítjuk, hogy „ezen a képen Odüsszeuszt partra teszik Ithakánál”, vagy hogy „az Odüsszeiában Ithakánál teszik partra Odüsszeuszt”. Az ontológiai szakadékba csak akkor lépünk bele, ha azt állítjuk, hogy „Odüsszeuszt Ithakánál tették partra”. Ebből a mondatból hiányzik az, hogy „ezen a képen”, vagy „ebben a könyvben”, és ezért már elfogadhatatlan, ha szigorúan értelmezzük a kvantorok jelentését, és nem gondoljuk, hogy Odüsszeusz valóban létezett, és Ithakánál tették partra. Ebben az esetben ugyanis az állítás szubjektuma (ami egyúttal a kvantor és az ontológiai elköteleződés tárgya) már nem a kép vagy könyv lenne, hanem Odüsszeusz, aki feltehetően nem valós személy.

Ennek ellenére, ha valaki azt mondja, hogy „Odüsszeuszt Ithakánál tették partra”, úgy tűnhet, hogy értelmes kijelentést tesz. Aki eleget tud Odüsszeuszról, érti, hogy miről van szó, és egyet is ért a mondattal; sőt, elképzelhetünk olyan mondatokat is, amelyek szerint Odüsszeuszt valahol máshol tették partra, és amelyek nem tűnnek igaznak. Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy aki ismeri Odüsszeuszt, az közvetve vagy közvetlenül az Odüsszeiából ismeri, és ezért felesleges lenne hozzátenni a róla szóló állításokhoz, hogy „az Odüsszeiában”. A hétköznapi nyelv-

használat ehhez hasonló, fiktív entitásokról szóló és igaznak tűnő kijelentéseinél nem hiányzik az értelmezési tartomány ezen előzetes meghatározása, hanem nincs szükség rá, mivel triviális, és ezért kihagyható. Ettől függetlenül kimondatlanul ott kell lennie az ilyen kijelentések mögött, hiszen tudjuk, hogy ez nem (legalábbis nem biztosan) a valóságban történt, hanem Homérosz eposzában. Ha valamilyen meglepő régészeti leletből kiderülne, hogy az igazi Odüsszeuszt nem is Ithakánál tették partra, hanem valahol máshol, akkor az előző mondat értelmének és igazságértékének a hétköznapi nyelvben is az az állítás felelne meg, hogy „az Odüsszeiában Ithakánál tették partra Odüsszeuszt”.

Természetesen, ha egy kijelentés valamilyen rejtett elemmel rendelkezik, azt a formalizálásban meg kell valahogy jeleníteni. Ahhoz, hogy az ilyen típusú állításokat (szigorú értelemben) kvantifikált kijelentésekké alakíthassuk, valahogy jelölnünk kell azt a mondatelemet, hogy „az Odüsszeiában”, és épp erre szolgál az úgynevezett történetoperátor.⁴⁴ Ez általában egy *S* betűvel jelöli egy kijelentés formalizálásában, ha az egy történet kontextusában értelmezendő.

Ha a kvantorokat megengedő módon értelmezzük, még tovább tágíthatjuk a nem kívánt ontológiai elköteleződés nélkül állítható mondatok halmazát (mivel csak az *E!* predikátum használata jár ontológiai elköteleződéssel). Ha például Parsonst követve a kvantorokat nem objektuális, hanem szubsztitucionális módon értelmezzük, azaz nem tárgyakhoz, hanem „kifejezésekhez” (terms) kötjük a jelentésüket,⁴⁵ nincs szükségünk a történetoperátorra ahhoz, hogy fiktív entitásokról tehessünk állításokat. Azonban hogy ne kelljen igaznak tekintenünk az olyan állításokat, mint „lehet gyorsabban haladni a fénysebességnél”, használnunk kell az *E!* predikátumot, ha a fiktív világokról tett állításaink konfliktusba kerülnének a valóságban értelmezendő változataikkal. A megengedő kvantorértelmezéssel formalizálhatóvá válik például az a kijelentés is, amely a legtöbb szigorú értelmezés mellett ironikus módon nem formalizálható: hogy „bizonyos dolgok nem léteznek”. Az azonban nem szorul bizonyításra, hogy a megengedő kvantorértelmezések kompatibilisek a képek logikai struktúrájának ebben a dolgozatban bemutatott elemzésével, hiszen az ábrázolást denotációként (azaz a kép és egy objektum relációjaként) kezelve is csak a kvantorok szigorú értelmezése mellett jelent problémát a fiktív entítások ábrázolása.

⁴⁴ Woods 1974, Künne 1990.

⁴⁵ Parsons 2002, 156. o.

Bibliográfia

- Goodman, Nelson 1988, *Languages of Art*. Hackett, Indianapolis/Cambridge.
- Hintikka, Jaakko 2002, „Language-Games for Quantifiers.” In Dale Jacquette (szerk.), *Philosophy of Logic: An Anthology*. Blackwell, Malden, 183–200. o.
- Kant, Immanuel 2004, *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János, Atlantisz, Budapest.
- Kenny, Anthony 2006, *Wittgenstein*. Blackwell, Malden.
- Künne, Wolfgang 1990, „Perception, Fiction, and Elliptical Speech.” In Klaus Jacobi – Helmut Pape (szerk.), *Thinking and the Structure of the World. Hector-Neri Castañeda's Epistemic Ontology Presented and Criticised*. de Gruyter, Berlin, 268–284. o.
- Meinong, Alexius 1960, „On the Theory of Objects.” In Roderick Chisholm (szerk.), *Realism and the Background of Phenomenology*. Free Press, Glencoe, 76–117. o.
- Meinong, Alexius 1971, *Abhandlungen zur Erkenntnistheorie und Gegenstandstheorie*. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
- Parsons, Charles 2002, „A Plea for Substitutional Quantification.” In Dale Jacquette (szerk.), *Philosophy of Logic: An Anthology*. Blackwell, Malden, 156–60. o.
- Quine, W. V. O. 1963, „On what where is.” In *From a Logical Point of View*. Harper Torchbooks, New York, 1–19. o.
- Russell, Bertrand 1996, „On Denoting.” In A. P. Martinich (szerk.), *The Philosophy of Language*. Oxford University Press, New York, 199–207. o.
- Ryle, Gilbert 1999, *A szellem fogalma*. Ford. Altrichter Ferenc, Osiris, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig 1998, *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin, Atlantisz, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig 2004, *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György, Atlantisz, Budapest.
- Woods, John 1974, *The Logic of Fiction: A Philosophical Sounding of Deviant Logic*. Mouton, The Hague and Paris.